

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پایان نامه کارشناسی ارشد
فرهنگ و زبانهای باستانی (M.A.)

موضوع

بررسی افعال در متن مینوی خرد

استاد راهنما

دکتر کتابون مزداپور

استاد مشاور

دکتر زهره زرشناس

نگارش

شروین معظمی گودرزی

سال تحصیلی ۷۷-۱۳۷۶

پاسخ نامه

زبان این حقیر برای پاسخگویی به زحمات و بردباری بسیار و بی‌شائبه استادان، دوستان و همکارانم ناکام است. ذکر نام ایشان شایسته جایگاه شامخشان نیست اما بایسته است که همیشه بیاد ایشان باشم. از سرکار خانم دکتر کتایون مزداپور استاد راهنمای این حقیر که بیشتر از هر فرد دیگری مرا تحمل نمودند، سرکار خانم دکتر زهره زرشناس استاد مشاور بنده که راهنمایی‌های ایشان سبب تصحیح اشتباه‌های موجود شد، سرکارخانم دکتر مهین‌دخت صدیقیان که با بازبینی قسمتی از پایان‌نامه لطفی گران بر من نهاده و زحمتی گرانتر را پذیرا شدند، سرکار خانم دکتر ماری آیوازیان که لطف مادرانه ایشان در طول انجام کار شامل حال من شد، سرکار خانم دکتر ترکان‌دخت ثقة‌الاسلامی (عمه گرامیم) که نقشی اساسی در تشویق من در طول دوران تحصیل داشتند به ویژه در دوره کارشناسی ارشد، جناب آقای دکتر کامبیز افتخارچهرمی که شکیبایی و تشویق ایشان در مواقع مقتضی مایه دلگرمی بنده بود و

همچنین دوست بسیار ارجمندم جناب آقای محمد حسندوست، دانشجوی دوره
دکتری فرهنگ و زبانهای باستانی که طول مدت انجام کار یاری فراوان نمودند و
سرانجام آقایان احمد بنی هاشمی، علی ماروسی و فرهاد طریقت جو نهایت سپاس را
دارم و آرزومندم که ایام به کام ایشان باد!

ایدون باد

ش.م. گودرزی

فردا
بچه
را

مادر فداکار، پدر زحمت کش،
یگانه خواهرم
و آیندگان

دادنامه

گویند که مرگ آغاز جدایی ابدی است. مرگ فی نفسه بد و جدایی نیز همیشه دشوار نیست. اما آنچه جدایی را تلخ و مرگ را ناگوار می‌سازد «نیک‌سرشتی» افراد است. اشخاصی که دیر می‌آیند و زود می‌روند. افرادی که در مدتی کوتاه خدمات فراوان و ذی‌قیمتی به اجتماع خود عرضه و چراغ راه آیندگان را روشن نگاه می‌دارند. از جمله این افراد می‌توان زنده یاد **دکتر احمد تفضلی** را که یکی از برجسته‌ترین ایران‌شناسان ایرانی بودند را نام برد. گرچه در آغاز کار بر روی این موضوع پژوهشی این افتخار نصیب شد که ایشان استاد راهنمای بنده باشند و حقیقتاً از شادمانی در پوست خود نمی‌گنجیدم اما افسوس که سلطان مرگ به این شادمانی یورش آورده و پیروزمندانه جشن گرفت و طعم تلخ جدایی را به من چشاند. امیدوارم که در سرای جاویدان در جایگاه بسیار شامخ منزل کرده باشد. بر ماست که پوینده و کامل کننده راهش باشیم.

تا هست نامش جاویدان باد.

شروین معظمی گودرزی

فهرست

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۱	چکیده
۲	پیشگفتار
۵	معرفی مینوی خرد
۹	سرآغاز
۱۰	فعل
۱۱	افعال مضارع
۱۱	۱. مضارع اخباری
۱۳	۲. مضارع التزامی
۱۴	۳. مضارع تمنایی (خواستاری)
۱۵	امر
۱۷	افعال ماضی

۱۸	۱. ماضی ساده
۲۰	۲. ماضی نقلی
۲۱	۳. ماضی بعید
۲۲	فعل مجهول
۲۳	فعل سببی
۲۳	فعل جعلی
۲۴	فعل مرکب
۲۵	عبارت فعلی
۲۶	فعل کمکی
۲۷	فعل تابع
۲۸	مصدر
۲۸	ادات فعلی و پیشوندهای فعلی
۲۹	پیشوندها
۳۰	۳. پیش فعلها یا اادات
۳۴	کوتاه نوشتها
۳۶	فرهنگواره
۲۲۶	ضمیمه ۱
۲۳۲	ضمیمه ۲
۲۳۵	فهرست منابع

چکیده

این پایان‌نامه، پژوهشی است در مورد دستگاه فعلی متن مینوی خرد و شامل یک پیشگفتار، مقدمه، بخش دستور زبان، فرهنگ فعلی به همراه فرهنگ بسامدی، ارجاعات مربوط به چند فعل که بیش از افعال دیگر مورد استفاده قرار گرفتند. فهرست مصادر و فهرست منابع است و کوشیده‌ام که فعل از نظر ریشه‌شناسی، مکان‌نجوی، شناسه‌ها و توضیحات دستوری مورد بررسی قرار گیرد.

مینوی خرد اندرزنامه‌ای پهلوی متعلق به دوره ساسانی است که از بد روزگار نویسنده آن مشخص نیست. این متن شامل یک مقدمه، ۶۲ پرسش و ۲ پایان‌نوشت به زبان پهلوی است که البته پازند و سانسکریت آن هم موجود است و از جمله مسائلی که در آن می‌توان دید کیهان‌شناسی اساطیری، مرگ، آداب معاشرت و می‌باشد. توجه اخص پژوهش بر روی دستگاه فعلی است. و علت این امر آشنایی هر چه بیشتر با دستگاه فعلی دوره میانه زبان فارسی است تا بتوان با گذر از تعدادی هر چند از مجهولات در تدوین دستور زبانی جامع برای زبان فارسی بطور تاریخی یاری کرد. شیوه بررسی به این گونه بوده است که ابتدا فعلها را از توی متن پهلوی بیرون کشیده و به صورت فیش درآورده‌ام. فیشها به دو صورت طراحی شده‌اند: (۱) فیشهای مصدری (۲) فیشهای فعلی. اولی شامل واژه پهلوی، آوانگار، حرف‌نگار، ریشه در این قسمت چون ریشه‌ها را از منابع مختلف آورده‌ام ممکن است از نظر آوانگاری یا هم

فرق داشته باشند و از تغییر دادن پرهیز کردم، ماده مضارع، ماده ماضی و توضیحات است و دومی مشکل است از واژه پهلوی، آوانگار، حرف نویس، زمان، عدد، شناسه، مکان نحوی، معنی و توضیحات سپس با استفاده از منابع مختلف به بررسی آنها پرداخته‌ام. در کار از چند کوتاه‌نوشت استفاده شده است که آنها را در قسمت کوتاه‌نوشتها توضیح داده‌ام. فرهنگسواره به شیوه مکنزی آوانگاری شده و بر اساس الفبای مکنزی آمده‌اند اما با این تفاوت که بنده واجهای a و ā را دو آوای از هم مجزا در نظر گرفتم و ابتدا ā و بعد a آمده‌اند و به همین ترتیب در مورد 0 و 0 نحوه ترتیب مدخل‌ها بصورت مصدر، امر، مضارع، ماضی، پیش فعلی، پیشوندی، مرکب، عبارت فعلی، کمکی، اسم مصدر است. اگر در تعریف اول شخص، دوم شخص و یا سوم شخص داشته باشید بدون توجه به الفبا بر اساس عدد آورده شده‌اند و اگر منفی و یا نهی بوده باشند بعد از قسمت مربوط به خود آمده‌اند.

از مزایای این پژوهش نسبت به کارهای مشابه پیشین می‌توان نکات ذیل را نام

برد:

۱. مشخص کردن مکان نحوی فعل در جمله
۲. ایجاد یک فرهنگ بسامدی بطور همزمان
۳. دادن کامل‌ترین نشانی ممکن یعنی صفحه پهلوی، سطر پهلوی، شماره پرسش و بند پرسش، که به همین ترتیب هم در قسمت توضیحات آمده‌اند:

۷۶/۲/۲۰/۲۶

۴. ذکر مواردی که در واژه‌نامه مینوی خرد نیامده است البته با علامت *.

۵. از نظر واژه‌نگار، این کار بطور کلی اولین پایان‌نامه‌ای است که در آن خط پهلوی توسط رایانه تایپ شده و در نوع خود اول است.

از نتایج بسیار مهم این پژوهش این است که چارچوبی که برای افعال کمکی داده شده بود کاملتر گردید به این معنی که مواردی از افعال کمکی در متن مینوی خرد پیدا شد که به زبان دری بیشتر شباهت دارد تا آنچه بیشتر در متون پهلوی زرتشتی تکیه می‌شد. و دیگر اینکه با احتمال برای فعل *wihēbīdan* ریشه‌ای ارائه دادم که شاید درست باشد.

در بدو امر زنده‌یاد دکتر احمد تفضلی استاد راهنمای بنده بودند که متأسفانه از راهنمایی‌های ایشان محروم شدم و سپس استاد گرانمایه سرکار خانم دکتر کتایون مزداپور قبول زحمت نموده و با ارشادهای ایشان کار به انجام رسید.

مدرسه مینوی خرد

ادبیات دوره میانه زبان فارسی شامل بخشهای متفاوتی است که یکی از آنها را اندرزنامه‌ها تشکیل می‌دهند. این بخش در بردانده مضامین اخلاقی است که از مهمترین و بارزترین مشخصه‌های ادبیات پهلوی بحساب می‌آیند. و بطور شگرفی ادبیات دوره اسلامی را متأثر کرده است.^۱ از مهمترین این اندرزنامه‌ها می‌توان اندرزهای آذرمهر سپندان و یادگار زریران را نام برد. دادستان مینوی خرد یا به روایت انکلساریا «دانا و مینوی خرد» را نیز جز اندرزنامه‌ها شمرده‌اند گرچه احکام و فرایض مذهبی در آن زیاد بچشم می‌خورد. مطابق نسخه انکلساریا این کتاب دارای حجمی برابر ۱۷۱ صفحه پهلوی است و شامل یک مقدمه ناسخ، ۶۲ پرسش و ۲ پایان‌نوشت

۱ - تفضلی، احمد، ۱۳۷۶، «تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام»، تهران، ص. ۱۸۰.

مربوط به نسخ L و K_{۳۳} است. شیوه نگارش ساده است و بصورت پرسش و پاسخ بین شخصیتی موهوم به نام «دانا» (پرسشگر) و «خرد» (پاسخ‌دهنده) صورت گرفته است. همچون چند کتاب دیگر پهلوی که بر اساس سنت شفاهی تدوین گشته‌اند، متأسفانه نام نویسنده یا گردآورنده آن معلوم نیست. بزرگترین پرسش کتاب، پرسش نخستین، شامل ۱۹۵ بند است. در این مجموعه آدابی چون غذا خوردن، صحبت کردن، صفات خوب و بد (۴۰)، انواع مردم (۴۱)، تأثیر بخت (۵۰)، هوش و حفاظه (۴۷) مورد بررسی قرار گرفته‌اند و در عین حال یک دسته از مسایل مذهبی نیز در آن گنجانده شده است از جمله باکستی و سدره راه رفتن (۱)، طریقه پرستش ایزدان (۵۲)، وظایف روحانیون (۳۰) و یادریاره کیهان‌شناسی اساطیری (۸). یکی از نکات بسیار قابل توجه در بین متن «بی‌اعتنایی به دنیا» و «تقدیر و نقش ستارگان (۷)» است که بعضی از دانشمندان مثل جمله «زئر» را به این فکر انداخته است که شاید کتاب تحت عقاید زروانی بوده باشد و در کل آن را نیمه زروانی بحساب آوردند. اما مطالبی که مشخصه‌های مکتب زروانی باشد بچشم نمی‌خورد و بهمین دلیل بعضی دیگر از دانشمندان معتقدند که این «بی‌اعتنایی به امور دنیوی و ...» از مشخصه‌های اندرزنامه‌هاست از جمله بویس چنین نظری دارد.^۲

احتمالاً این کتاب در دوره خسرو انوشیروان (۵۳۱ تا ۵۷۹ میلادی) نوشته شده است. دارای نثری ساده و با توجه به عدم ذکر مسلمانان و اعراب به دوره ساسانی

۲ - تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، ص ۱۹۸.

متعلق است.

K_{۴۳} قدیمی‌ترین نسخه آن است و نسخه دیگری بنام TD_۲ نیز وجود دارد. انکلساریا این دو را با هم مقایسه کرده و نسخه پازند - سانسکریت آن که به دوره قرن ۱۵ میلادی تعلق دارد و از روی نسخه پهلوی آن توسط نریوسنگ صورت گرفته است را نیز به همراه دارد. نسخه TD_۲ باید در زمانی بین ۱۷۲۶ و ۱۷۴۱ نوشته شده باشد. نسخه پهلوی متعلق به سنجانا چون احتمالاً در سده‌های اخیر نوشته شده ارزش خاصی ندارد.

قدیمی‌ترین نسخه پازند - سانسکریت L_{۱۹} است.^۳ در ادبیات دوره نو یک اثر منظوم و یک اثر نثر مینوی خرد وجود دارد که اولی توسط داراب سنجانه پسر هرمزیار در سال ۱۰۴۶ یزدگردی (۱۶۲۷ میلادی) به نظم درآمده است و تقریباً دارای ۶۸ سؤال می‌باشد. در آن فصلی در نعت پیامبر دارد و از زرتشت و معجزاتش گفتگو می‌کند و داستان چنگرنگهاجه به تفصیل شرح داده شده است. نسخه‌هایی از آن در کتابخانه ملی پاریس موجود است.^۴ ولی تنها قطعاتی از آن به نثر در «روایات داراب هرمزدیار» موجود است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملی پاریس موجود است.^۵

پس آنکه نخستین به نام خدای نکردهم مر این نظم را ابتدا

۳- تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، ص. ۱۹۹.

۴- آموزگار، ژاله، ۱۳۴۹، «دبیت زرتشتی به زبان فارسی» در مجله ادبیات دانشگاه تهران، سال هفدهم صص. ۱۹۰-۱۹۱.

۵- «ادبیات زرتشتی به زبان فارسی»، ص. ۱۹۶.

(... پرسید دانا از مینوی خرد، وهشت چون و چند، همستگان چون و چند، دوزخ
چون و چند و اشوان اندر بهشت چون و چند...) ^۶
جدیدترین برگردان فارسی آن متعلق به شادروان دکتر احمد تفضلی است که در
سالهای ۱۳۴۸ و ۱۳۵۴ و ۱۳۶۴ چاپ شده‌اند و علاوه بر این همین مترجم واژه‌نامه‌ای
برای آن تنظیم نموده است. وست نیز آن را به زبان انگلیسی ترجمه کرده است.

۶- به نقل از «ادبیات زرتشتی به زبان فارسی» روایات دناپ هرمدیار، ج دوم ص. ۵۹.

این رساله پژوهشی در زمینه دستور زبان دوره میانه و به ویژه دستگاه فعلی است. آنچه من آورده‌ام به صورت بسیار خلاصه و مطابق نظر و نگارش شادروان استاد دکتر احمد تفضلی در ترجمه و واژه‌نامه مینوی خرد آمده است. در مورد فهرست‌بندی دستور زبان از چارچوب کلی دکتر تفضلی استفاده کرده‌ام، اما با توجه به دستور تاریخی دکتر ابوالقاسمی و بخش فعل در تاریخ زبان فارسی دکتر خانلری تغییراتی در آن داده‌ام از جمله این که مضارع و ماضی شرطی دکتر تفضلی را تنها ماضی یا مضارع در نظر گرفتم همراه با وجه شرطی و همین‌طور در مورد مضارع و ماضی استمراری. شایان ذکر می‌دانم که علی‌رغم همه کوششهایی که برای تحقیق بر روی زبان

فارسی انجام گرفته است. هنوز دستور زبان مشخص و متعارفی (استاندارد) برای آن نوشته نشده است و همه دانشمندانی که به این امر مهم گماردند بیشتر با توجه به سلاقی شخصی خویش کار کردند تا آنکه در جهت تنظیم یک دستور زبان واحد و با سازماندهی گروهی و رأی واحد. امید است که دستورنگاران معاصر و آینده گامی اساسی در این مهم بردارند و مسایل متنازع‌فیه را که برای ما مبتدیان ایجاد پراکندگی و ابهام می نماید روشن نمایند.

فعل

فعل در دوره میانه از دو ماده (stem) ماضی و مضارع ساخته می شود که اولی برای زمان گذشته و دومی برای حال و امر بکار می رود. اولی از اسم مفعول دوره باستانی و دومی از ماده مضارع ایرانی بدست می آیند.^۷ از نظر نحوی فعل در همه جای جمله می آید یعنی هم در آغاز هم در میان و هم در پایان جمله. در گذر زمان از دوره باستانی به میانه تغییراتی رخ داده است که بطور خلاصه آنها را نام می برم: از بین رفتن ۱. ماده‌های نقلی، آینده، آغازی، آرزویی و تشدید؛ ۲. بابهای گذرا و ناگذرا؛ ۳. وجه انشایی؛ ۴. شمار مثنی؛ ۵. شناسه‌های زمانهای ماضی ساده، نقلی؛ ۶. آخرین واژه‌ها یا هجاها.^۸

۷- نک. به احمد تفضلی و ژاله آموزگار زبان پهلوی، ادبیات و دستور آن» تهران، ۱۳۷۳، ص ۶۴.
۸- نک. به پرویز ناتل خانلری «تاریخ زبان فارسی»، تهران، ۱۳۵۴، ج. سوم، ص ۱۵۰ و محسن

در این بررسی ابتدا افعال مضارع سپس امر، افعال ماضی، مجهولی، سببی، جعلی، مرکب، عبارت فعلی، کمکی، تابعی، مصدر، ادات فعلی و پیشوندهای فعلی و در پایان جداول ضمائر منفصل و متصل آورده شده‌اند. سیاق نوشتار به نحوه نگارش دکتر تفضلی نزدیک است اما در بعضی جاها - همانطور که قبلاً اشاره شد - تغییراتی داده‌ام.

افعال مضارع

۱. مضارع اخباری ۲. مضارع التزامی ۳. مضارع تمنایی. گر چه در کتاب دکتر تفضلی وجه شرطی و استمراری را نیز جز مضارع‌ها بحساب آمده‌اند اما در تقسیم‌بندی حاضر دو مورد اخیر را در قسمت ادات شرط و استمرار آورده‌ام چرا که در دوره میانه ماده شرطی یا استمراری نداریم بلکه با ادات وجه آنها مشخص شده‌اند.

۱. مضارع اخباری

فرمول: شناسه‌های مضارع اخباری + ماده مضارع^۹

برای سهولت امر، صرف شش صیغه به همراه مثال و ترجمه فارسی آنها و همچنین ریشه ایرانی باستان شناسه‌ها در جدول صفحه بعد آورده شده‌اند.

^۹ ابوالقاسمی، «دستور تاریخی زبان فارسی»، تهران، ۱۳۷۵، صص. ۴-۱۶۳.

۹- زبان پهنوی، ادبیات و دستور آن، ص ۶۴.

جدول شماره یک: شناسه‌های مضارع اخباری

شناسه در دوره ایرانی باستان	شناسه در دوره میانه	مثال و صرف	برگردان فارسی	عدد
-ayā-mi	-ēm	dahēm	می‌دهم	۱
-aya-hi	-ē(h)	purs-ē(h)	می‌پرسی	۲

شناسه در دوره ایرانی باستان	شناسه در دوره میانه	مثال و صرف	برگردان فارسی	عدد
-aya-ti	-ēd	gōw-ēd	می‌گوید	۳
-ayā-mahi	-ēm	kun-ēm	می‌کنیم	۴
-aya-ta	-ēd	dah-ēd	می‌دهید	۵
-aya-nti	-ēnd	dān-ēnd	می‌دانند	۶

مثالها از متن مینوی خرد انتخاب شده‌اند و هدف اصلی صرف شناسه‌ها بوده است. مضارع اخباری برای بیان داستان یا آینده بکار می‌رود.^{۱۰} مثال:

dahōm kē šēwan ud mōyag padiš kunēnd.

دهم (زمینی) که در آن شیون و مویه کنند. (پرسش ۵، بند ۱۳)

۱۰- دستور تاریخی زبان فارسی. صص ۱۷۲ و ۱۸۲.

۲. مضارع التزامی

فرمول: شناسه‌های مضارع التزامی + ماده مضارع^{۱۱}

جدول شماره دو: شناسه‌های مضارع التزامی

شناسه در دوره ایرانی باستان	شناسه در دوره میانه	مثال و صرف	برگردان فارسی	عدد
a-a-ni → āni	-ān	[wēn-ān]	بینم	۱
a-a-hi → āy	-āy	[wēn-āy]	بینی	۲
a-a-ti → āti	-ād	wār-ād	بیارد	۳
a-a-ma → āma	-ām	[wēn-ām]	بینیم	۴
a-a-ta → āta	-ād	[wēn-ād]	بینند	۵
a-a-nd → ānd	-ānd	kēš-ānd	یکشانند	۶

(a- اول نشانه ماده مضارع a دار و -a- دوم نشانه وجه التزامی است.)^{۱۲}

مضارع التزامی در متون پهلوی فقط در صیغه‌های سوم شخص مفرد و جمع

صرف شده است. این مضارع برای بیان امر، آینده، دعا و جزای شرط بکار می‌رود.^{۱۳}

۱۱ - زبان پهلوی، ادبیات و دستور آن، ص. ۶۴.

۱۲ - دستور تاریخی زبان فارسی، ص ۱۷۱.

۱۳ - دستور تاریخی، زبان فارسی، ص ۱۸۲.